

УДК 378: 82

**ЕДУКАТИВНІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ
СУЧАСНОГО УРОКУ ЛІТЕРАТУРИ
(продовження)**

Василь Шуляр

Автором статті виявлено едукативні засади сучасного уроку літератури та особливості співпраці вчителя-словесника й учня-читача.

Ключові слова: освіта, едукологія, інфоноосферна едукологія, ноотехнології, сучасний урок літератури.

**ЭДУКАТИВНЫЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУБЪЕКТОВ
СОВРЕМЕННОГО УРОКА ЛИТЕРАТУРЫ
(продолжение)**

Василий Шуляр

Автором статьи выявлены эдукативные основы современного урока литературы и особенности сотрудничества учителя-словесника и ученика-читателя.

Ключевые слова: образование, эдукология, инфоносферная эдукология, нотехнологии, современный урок литературы

**EDUCATIVE GROUNDS OF ACTIVITY OF SUBJECTS
OF MODERN LITERATURE LESSON
(continued)**

Vasyl' Shulyar

In the article the author reveals educative grounds of modern literature lesson and peculiarities of cooperation of a literature teacher and a pupil-reader.

Key words: education, educology, infoosphere educology, nootechnologies, modern literature lesson.

Переосмислення поняття «освіта» та співвідношення понять «педагогіка» й «освіта», «методика» і «технологія» є на часі. Традиційний курс педагогіки включає теорію навчання, виховання та школознавства (остання складова нами не береться до уваги, бо вона не настільки органічно вписується в предмет педагогіки, як дві попередні). Із логіки зазначеного випадає такий аспект як «теорія розвитку». Узвичасні педагогічні дослідження більше акцентують свою увагу на діяльності одного суб'єкта – вчителя / викладача / вихователя. Хоча предметом педагогіки є взаємодія вчителя / викладача / вихователя з учнем / студентом / вихованцем. Розвиток сучасної педагогіки передбачає, що центральною фігурою має стати учень, студент, слухач, вихованець та ін. Освітня діяльність суб'єктів педагогічного процесу здійснюється не взагалі (класу учнів, групи студентів тощо), а на рівні кожної окремої людини з її особистісними інтересами, потребами, устремліннями, задатками тощо. Як назване буде спроектовано для побудови сучасного уроку літератури та стане орієнтиром співпраці суб'єктів літературної освіти і є метою нашої статті. Завдання включає: з'ясування дефініції «едукологія» та едукативних основ сучасного уроку літератури.

Проблема освіти взагалі та літературної зокрема сьогодні активно

обговорюється на різних форумах. Відстеження змістового наповнення поняття «освіта» засвідчує свою неоднозначність, що, на нашу думку, спричиняє плутанину у визначенні ролі кожного суб'єкта цієї чи іншої діяльності. Наприклад, Педагогічний словник (за ред. М. Ярмаченка) подає це як: 1) поширення знань, освіти; 2) систему освітньо-виховних та культурно-освітніх закладів у країні [13, с. 351]. Український педагогічний словник С. Гончаренка виокремлює два аспекти: формальний як духовна діяльність або духовна здатність, і матеріальний – зміст освіти [5, с. 241 – 242]. Енциклопедія освіти (гол. ред. В. Кремень) поняття «освіта» потрактовує як «процес і результат засвоєння особистістю певної системи наукових знань, практичних умінь і навичок і пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-естетичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості» [6, с. 614]. Для нас важливо врахувати аспект, який у жодному з названих джерел не був так чітко виписано, як це зроблено в останньому джерелі: узгодженість освітніх функцій і функцій навчання. Матеріалізуємо це в таку логіко-семіотичну модель (ЛСМ):

Навчання, виховання й розвиток безпосередньо стосуються людини, яка розглядається в двох аспектах (за Вадимом Ледньовим): як індивід і як особистість [11]. Такий підхід на сьогодні дуже важливий для педагогічного процесу взагалі та літературної освіти учня-читача зокрема. Термін «індивід» уживаємо тоді, коли маємо виявити індивідуальні характеристики учня-читача безвідносно до інших школярів (людей): образне чи логічне мислення; реакції на літературно-мистецьке явище; пам'ять, рівень літературного розвитку тощо. Якщо учня-читача розглядати в його стосунках з іншими суб'єктами літературної освіти, то вживаємо поняття «особистість», де маємо виявити особистісні якості: рівень здатності до комунікації, самостійності в досягненні літературно-читацької компетентності, потенціал креативності в осягненні тканини художнього твору тощо. Особистість розглядатиметься з трьох позицій: «Я в своїх очах», «Я в стосунках з іншими учнями-читачами», «Я в очах інших». Усе перебуває в динаміці, пов'язане з процесами зміни людини: приріст знань, набуття нових умінь і навичок, трансформації у сприйнятті художнього твору, поява / зникнення мотивів співпраці або / і читацької діяльності й т. ін. Зазначене нами відповідає актуальності і протиріччям виявленої проблеми та є суголосним новим вимогам до освіти, які визначено академіками Олек-

сандром Новиковим [12, с. 8–15.], Василем Кременем [10], Олександром Савченком [16–17]. Названі вчені не вживають нового поняття «едукологія», але в підтексті воно яскраво прочитується (про це мова піде далі).

Термін «едукація» означає «введення», «вирощення» (лат. educate від *educare* – «виводжу»), тобто виховання всебічно розвиненої, гармонійної особистості, «введення» її на високий загальнолюдський культурний рівень, соціалізацію в якісно нових умовах. Поняття «виховання» розглядаємо з лінгвістичної точки зору: утворене від «ховати» і розуміється як оберігати, убезпечувати від небажаного впливу. У сукупності можемо стверджувати, що в результаті едукації виховаємо всебічно розвинену, гармонійну особистість, метою є «введення» її на високий загальнолюдський культурний рівень, яка буде здатною адекватно соціалізуватися в якісно нових умовах. Це стане можливим у суспільстві, яке стає все більше людиноцентристським, а індивідуальний розвиток людини в ньому – основний показник прогресу і в той же час головна передумова подальшого його розвитку.

У педагогічних словниках поняття «едукація», «едукологія» відсутні. Лише Галина Коджаспірова та Олексій Коджаспіров подають потрактування «едукологія інфосферна» як «наукова галузь, яка вивчає комплекс упорядкованих і стихійно цирку-

льованих в інформаційній сфері Землі знань про світові й регіональні (особливі), індивідуально-емпіричні (одиночні) освітні процеси і системи, які виступають як інформаційний фонд Землі-Космосу» [8, с. 167 – 168]. Термін був запропонований Валерієм Извозчиковим як «інфоноосферна едукологія» [7].

Проблему трансформації класичної педагогіки в сучасну інфоноосферну едукологію розкриває Олександр Проказа [14, с. 5 – 7.]. Інфоноосферна едукологія (за О. Проказою) є «міждисциплінарним комплексом інтегрованого наукового знання про освітні системи та процеси, що в ній відбуваються й мають відбутися» [14, с. 6]. Для О. Прокази теоретичною основою інфоноосферної едукології є положення В. Вернадського про розвиток біосфери, яка має перетворитися у сферу Розуму, а також позиції Г. Бордовського. В. Извозчикова про цілеспрямованість та стихійність циркуляції знань у сучасному інформаційному суспільстві. Тому науковець стверджує, що теоретико-методологічним фундаментом інфоноосферної едукології є кібернетично-синергетична педагогіка, а теоретико-практичним підґрунтям – інноваційні педагогічні технології [15].

Для переорієнтації суб'єктів літературної освіти на уроці вивчення художнього твору, літературно-мистецького матеріалу тощо під час того чи іншого заняття для досягнення гарантованого кінцевого результату кожним, важливим є озброєння їх знаннями, методиками, технологіями, які мають бути осмислені на рівні «ноофілософії» (за К. Корсаком). Зазначений аспект, виділений Костянтином Корсаком, є важливим для нас під час відбору й застосування такої класифікації уроків літератури, яка узгоджувала б дії кожного суб'єкта, не порушуючи гармонію стосунків, і забезпечувала одержання планованого результату кожним за чітко

визначеними й прийнятими правилами гри. Тому у побудові структури літературного заняття та літературно-мистецького простору сучасного уроку літератури важливо враховувати вчення В. Вернадського про ноосферу. Терміном «ноосфера» позначають «змінену розумом і зусиллями людини біосферу в такому ідеальному стані, який гарантує практично необмежене в часі рівноважне співіснування популяцій людей та всіх інших видів живого» [9, с. 19]. Беручи до уваги, що сьогодні вчителі-словесники послуговуються, у кращому варіанті, дидактичною класифікацією уроків, а саме заняття і вивчення літературно-мистецького матеріалу планують лише одновекторно (не за змістовими лініями, набором компетенцій учня-читача, неоднозначним літературно-мистецьким матеріалом тощо), не включають учня-читача в планувальну діяльність і не пропонують програму вивчення літературної теми відповідно до рівня їх літературних досягнень, то маємо відійти від лінійного методу співпраці, а жити і діяти як локально (тактично), так і глобально (стратегічно), урахувавши вищезазначене. Перетворити суб'єкт-об'єктні стосунки на суб'єкт-суб'єктні («біосферу в ноосферу» за В. Вернадським), щоб зrealізувати основне із завдань літературної освіти – сформованість естетичних смаків, одержання естетичного задоволення від читання художніх творів, маємо застосовувати нові методики і технології організації навчання. К. Корсак пропонує з травня 2010 року використовувати термін «ноотехнології» для «позначення групи настільки «мудрих» засобів життєзабезпечення людства, що кожний з них (і всі разом) виявляється нешкідливим ні для біосфери, ні для людини» [9, с. 19 – 20]. Така заміна індустріальних технологій навчання, дидактичних класифікацій до уроків літератури, які не враховують специфіку предмета літератури як мистецтва слова, на «ноо», то зможемо

забезпечити формування літературної компетентності учня-читача як духовно багатой, креативной Я-особистості.

Цікаву модель системной експлікації ціннісних орієнтирів освітньої діяльності, мотиваційних настанов і ціннісно-параметричного сприйняття дійсності під час університетської підготовки майбутнього фахівця на засадах едукології представлено білоруськими вченими (Галинський В., Кисіль Н., Позняк Ю., Самохвал В., Сіренко С., Шваркова Г.) [18; 4]. Названі проєкції автори розглядають в їх зовнішньому і внутрішньому взаємозв'язках із позицій університетської едукології. Сповіданий авторами новий тип навчання – учіння шляхом більш ефективної пізнавальної діяльності школярів. Едукативними основами цього є: зміна парадигмальної раціональності в освіті на діяльнісну чи мислєдіяльнісну із застосуванням інформаційно-комп'ютерних технологій. Ці аспекти важливі для побудови цілісної моделі вивчення літературної теми за змістовими лініями, складовими моделі компетентного випускника-читача, різноплановості літературно-мистецького матеріалу, індивідуальних особливостей школярів, використання електронної програми «Конструктор уроку літератури», де суб'єкти літературної освіти, послуговуючись здатністю до виконання проєктно-конструкторських дій, моделюють авторський варіант вивчення літературної теми та вибудовують власний шлях досягнення кінцевого результату тощо.

Сьогодні з'являються нові наукові напрями: «військова едукологія» як «освітознавство» (Петро Валівач, Володимир Прокопцов, м. Санкт-Петербург); едукологія і система хімічної освіти як «наукознавство» (А. Макареня, В. Обухов).

Євген Сковін едукологію розглядає з шести позицій: едукологія як особливий вид пізнавальної діяльності; як модуль культури

(засвоєння культурних цінностей); як система знань, необхідних для життя й успішної професійної діяльності; як виробнича сила суспільства; як соціальний інститут; як окрема галузь наукового знання у взаємодії з іншими науками. Науковець виділяє шість ціннісних уявлень про призначення освіти: для духовної дисципліни; для характеру; для життя; для особистісного зростання; для особистого задоволення; для естетичного розвитку. Є. Сковін звертає увагу на чотири аспекти осмислення освіти: освіта як громадська й особистісна цінність; освіта як система різних освітніх установ; освіта як процес; освіта як результат [1].

Вирішення проблеми сучасного уроку літератури, його структура і змістове наповнення стане реальним, якщо нами будуть прийняті хоча б деякі потрактування едукології науковцем. Наприклад, з позиції культури: система цінностей, закладена в художніх творах, заповнює життєвий світ вихованців, поповнюється з культурної спадщини вітчизняної та різних країн і народів. Урахування цієї позиції до уроку літератури перетинається з культурологічною й аксіологічною складовими державних стандартів літературної освіти. Ціннісна й соціокультурна значимість літературної освіти й простір сучасного уроку літератури полягає в тому, щоб учневі-читачу як Я-особистості допомогти стати ЛЮДИНОЮ КУЛЬТУРИ, тобто допомогти «вийти з простору предмета в простір діяльності і життєвих смислів» (за В. П. Зінченком). Третя позиція Є. Сковіна актуальна для уроку літератури і в системі профільної диференціації старшої школи: озброїти учня-читача такою системою літературно-мистецьких знань, які необхідні для людського життя та для майбутньої професійно-фахової діяльності, щоб кожному стати успішним і конкурентоспроможним на ринку праці.

В останнє десятиліття, як

зазначено вище, чітко простежується тенденція становлення комплексної науки про освіту – едукології (Г. Бордовський, В. Ізвозчиков, Н. Литвинова, В. Прокопцов) або «освітознавства» («образованиеведение») у потрактуванні П. Валівача, О. Субетта. Окремо виділяються праці Олександра Субетти та Володимира Прокопцова щодо розвитку едукології як міждисциплінарної науки.

У контексті діяльнісного підходу важливо прислухатися до порад і фундаментальних напрацювань відомого педагога-ученого Омеляна Вишневського. Автор запропонував основи організації та змісту едукації в системі педагогічних знань і розглядає можливості виходу на нові технології діяльності вчителя й учня. Зважаючи на новий понятійний апарат, запропонований О. Вишневським [3, с. 15, 56 – 57], подамо ряд дефініцій до базових понять за автором і в нашій інтерпретації з позицій методики викладання літератури:

- едукація – процесуальний компонент літературної освіти в його триєдності – навчання, розвитку і виховання на компетентнісно-діяльнісній основі, за змістовими лініями в умовах діалогізації та фасилітативних стосунків;
- процес едукації – технологічна перебудова співпраці суб'єктів / об'єктів літературної освіти в курикулярному (рамовому) форматі, за проектно-конструкторською (планувальною) технологією на підготовчій та в активній фазі (уроку літератури, заняття за елективним курсом, на факультативі чи /і позакласній /позашкільній роботі) за чітко виписаними правилами, професійно-фаховими та читацькими нормами, фасилітативними ролями (програмно-тематичний комп-

лекс планування вивчення курсу української літератури в певному класі; проектно-конструкторська модель вивчення літературної теми; проектно-конструкторська модель уроку літератури; програма дій учня-читача в системі літературної освіти або /і вивчення літературної теми тощо);

- зміст едукації – забезпечення можливостей учня-читача у власній повноцінній літературній діяльності з розширеними правами вибору навчальних завдань, методів осягнення тканини текстів художніх творів, способів досягнення кінцевого результату, побудови особистісно значимої аксіологічної моделі поведінки як Я-особистості тощо відповідно до свого літературного розвитку, індивідуальних потреб, психологічних, інтелектуальних можливостей (цей аспект власне яскраво ми демонструємо через систему домашніх завдань на уроці літератури, шляхом введення програми розвитку комунікативно-мовленнєвої діяльності учня-читача в особистісно зорієнтованому просторі з урахуванням рівнів реакції на літературномистецьке явище (твір) і навчальних досягнень школярів, типів мовлення та жанрово-стильової манери письма; варіативні засоби діагности літературних досягнень та рівня сформованості літературної компетентності учнів-читачів; стратегії в літературній освіті учнів-читачів у системі допрофільного, поглибленого та профільного навчання тощо);
- засоби едукації – такі засоби

літературної освіти та навчання / учіння учнів-читачів, які узгоджуються зі змістом та формою уроку літератури, зорієнтовані не стільки на фронтальний спосіб організації діяльності, як на особистісно зорієнтовану співпрацю суб'єктів / об'єктів (індивідуальна читацька діяльність, диференційована організація літературної освіти, групова співпраця учнів-читачів, самостійне осягнення літературно-мистецького матеріалу). Едукативні засоби літературної освіти більш зорієнтовані на індивідуальне призначення учневі-читачу (алгоритми, схеми, моделі, логіко-семіотичні моделі тощо; комп'ютерні програми для літературного розвитку, освіти; завдання із використанням ІКТ; різного типу посібники для учнів-читачів; тестотека індивідуальних засобів перевірки літературної компетентності учня-читача; пакет системи запитань і завдань для дослідження літературно-мистецької проблеми як на уроці, самостійно, так і у форматі МАН – наукової роботи тощо).

О. Вишневський на системному рівні представив процес едукації, який має розпочинатися з визначення чинників, зайнятих у ньому. До них автор відніс: наявність суб'єкта / об'єкта (педагог, учень і предмет); процесуальні компоненти: діяльність учителя і діяльність учня; взаємозв'язок діяльності учня і педагога та специфіка їх взаємодії [3].

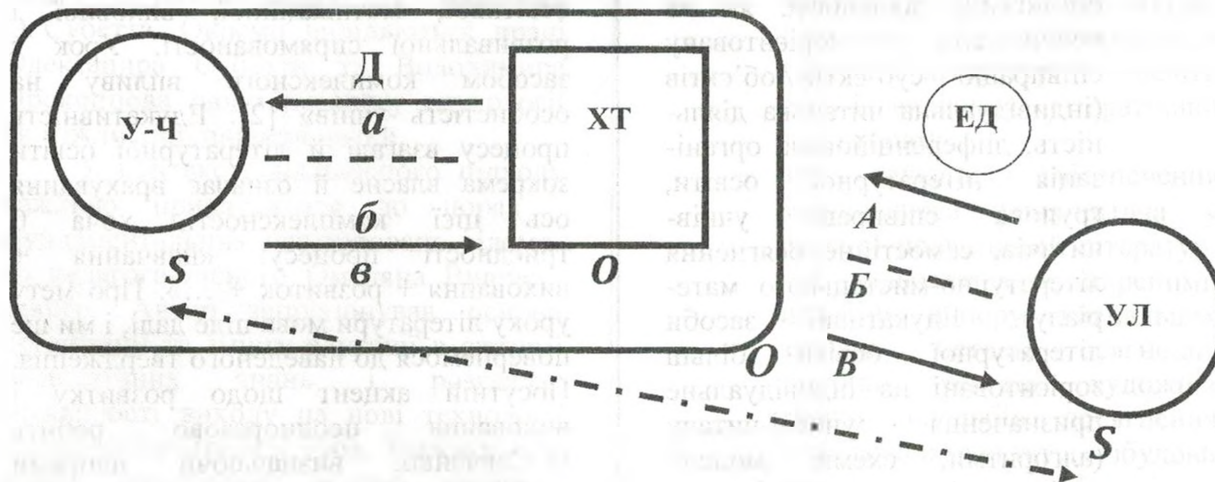
Правомірність едукативного підходу в організації літературної освіти засвідчує ще один відомий український дидакт – Володимир Бондар. Не вживаючи зазначеного терміна, у параграфі «Мета уроку та вибір його

типу» висловив чітку позицію стосовно трієдиної мети, яку ми поділяємо: «На уроці має ставитися одна освітня мета, а виконуватися – багатоаспектні завдання, які включають в свою структуру цілий комплекс результатів освітньої, мотиваційної, виховної і розвивальної спрямованості. Урок є засобом комплексного впливу на особистість учнів» [2]. Едукативність процесу взагалі й літературної освіти зокрема власне й означає врахування ось цієї комплексності, хоча б трієдності процесу: «навчання + виховання + розвиток + ...». Про мету уроку літератури мова піде далі, і ми ще повернемося до наведеного твердження. Посутній акцент щодо розвитку і виховання неодноразово робить О. Савченко, визначаючи напрями модернізації освіти: «У змісті сучасної школи необхідно цілеспрямовано закласти такий *виховний і розвивальний потенціал*, щоб кожна освітня галузь сприяла збагаченню навчального процесу переконливим, цікавим, доступним матеріалом для розвитку і виховання дітей на загальнолюдських і національних цінностях» [17, с. 4], ... «... винятково важливо і педагогічно доцільно реалізувати розвивальний і виховний потенціал змісту через збагачення його активними технологіями ... Усі ці джерела одержання й опрацювання навчальної інформації створюють полісуб'єктність навчального процесу» [17, с. 6], ... «Непокоїть і та обставина, що розвивальний і виховний потенціал змісту загальної середньої освіти в умовах зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників поки що залишається поза увагою» [17, с. 7]. Така послідовність методологічного і системного підходу нами враховувалася під час розроблення типологічної класифікації сучасного уроку української літератури та його змістовного наповнення у залежності від типу та різновиду. У «Дидактиці початкової школи» О. Савченко в тексті не вживає поняття «едукація», але на

підтекстовому рівні актуалізує увагу вчителів на триєдності в підходах до організації педагогічного процесу й подає дефініцію до поняття «едукологія» – «міждисциплінарний комплекс інтегрованих знань про

освіту» [16].

Зважаючи на викладене, можемо представити як варіант модель стосунків суб'єктів діяльності в просторі сучасного уроку літератури з урахуванням основ едукативної освіти (рис. 1):

У-Ч – учень-читач, ХТ – художній твір, Д – діяльність учня-читача, ЕД – едукативна діяльність учителя літератури (УЛ), О – об'єкт, S – суб'єкт, а – читацька пізнавальна діяльність школяра, б – формування власного читацького ставлення учня-читача до художнього твору, життєвого досвіду, системи цінностей, в – вплив учня-читача на тканину художнього твору, його інтерпретування з логічним продовженням в іншому власному авторському тексті, А – організація в засвоєнні інформації про об'єкт літературної освіти, Б – опосередкований дистанційований вплив словесника на формування системи цінностей читачів засобами художнього твору, життєвого досвіду самого вчителя, В – забезпечення поведінкової корегувальної реакції на активізацію співпраці між суб'єктами, де посередником є художній твір.

Рис. 1. Едукативні стосунки суб'єктів діяльності в просторі сучасного уроку літератури (за О. Вишневським)

Сказане вище підводить нас до висновку, що центральним у просторі сучасного уроку літератури є діяльність його суб'єктів. Три діяльнісні лінії суб'єктів літературної освіти тісно взаємопов'язані і в той же час відносно автономні. Домінуюча роль їх вибору залежить від задуму, потреб, бажань, мотивів того чи іншого суб'єкта. Головне, щоб кожен міг визначити свою

місію та завдання в досягненні планованого результату, який і визначить співвідношення дій, зміст та стиль едукативної співпраці.

Проблема уроку в контексті едукативної освіти може знайти своє логічне продовження в розрізі типів, різновидів, форм літературних занять.

Література

1. Актуальные проблемы развития высшей школы. Проблемы качества подготовки специалиста. Эдукология – новая наука образования : материалы международной научно-методологической конференции / М-во образования и науки

- Российской Федерации, Федеральное агентство по образованию, Санкт-Петербургская гос. лесотехническая акад., Межвузовский учеб.-науч.-методический центр «Эдуколог» - фил. исслед. центра проблем качества подгот. специалистов ; [редкол. : А. В. Селиховкин - отв. ред. и др.] Санкт-Петербург : СПбГЛТА, 2009. – 400 с. – Режим доступа : <http://www.dissland.com/catalog2/84598.html>.
2. Бондар В. І. Дидактика / В. І. Бондар – К. : «Либідь», 2005. – 264 с.
 3. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навч. посіб / О. Вишневський – 3 вид., доопрац. і доп. – К. : Знання, 2008. – 566 с.
 4. Галынский В. Основания развития личности в системе непрерывного образования : структурно-логическая схема / В. М. Галынский, Н. К. Кисель, Ю. В. Позняк, В. В. Самохвал, С. Н. Сиренко, Г. Г. Шваркова // Высшая школа. – 2006. – № 2. – С. 40 – 46.
 5. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К. : Либідь, 1997. – 376 с. – С. 241 – 242.
 6. Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України ; головний редактор В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с. – С. 614.
 7. Извозчиков В. А. Инфоноосферная эдукология. Новые информационные технологии обучения / Валерий Александрович Извозчиков. – СПб. : РГПУ, 1991. – 120 с.
 8. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Галина Михайловна Коджаспирова, Алексей Юрьевич Коджаспиров. – М. : Академия, 2001. – 176 с.
 9. Корсак К. Ноосфера, ноотехнології і вища освіта у ХХІ столітті / Костянтин Корсак // Вища освіта України. – 2010. – № 3. – С. 18-25.
 10. Кремень В. К. Філософія національної ідеї : Людина. Освіта. Соціум / Василь Григорович Кремень. – Вид. переробл. – К. : Грамота, 2010. – 576 с.
 11. Леднёв В. С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы / Вадим Семёнович Леднёв [2-е перераб. изд.]. – М. : Высш. шк., 1991. – 223 с.
 12. Новиков А. М. О предмете педагогики / Александр Михайлович Новиков // Педагогика. – 2010. – № 6. – С. 8 – 15.
 13. Педагогічний словник / За редакцією дійсного члена АПН України Ярмаченка М. Д. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 516 с. – С. 351.
 14. Проказа О. Т. Проблема трансформації класичної педагогіки в сучасну інфоноосферну едукологію (питання теорії) / Олександр Тихонович Проказа // Освіта Донбасу. – 2009. – № 6. – С. 5 – 7.
 15. Проказа О. Т. Інноваційні педагогічні технології в системі кібернетичної педагогіки / Олександр Тихонович Проказа // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – Режим доступу : alma-mater.luguniv.edu.ua/magazines/elect_v/.../07potskr.pdf.
 16. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : підручник для студентів педагогічних факультетів / Олександра Яківна Савченко. – К. : Генеза, 1999. – 368 с.
 17. Савченко О. Системний підхід до модернізації змісту загальної середньої освіти / Олександра Яківна Савченко // Рідна школа. – 2010. – № 1 – 2. – С. 3 – 7.
 18. Самохвал В. В. Системная экспликация ценностно-смысловых ориентиров развития культуры личности в практике университетской эдукологии // Учебная деятельность студентов университета : от управления к самоуправлению : материал Международ. науч.-практ. конф. 22-23 апр. 2009 г., Минск / редкол. : М. А. Гусаковский [и др.] ; под ред. Н. Д. Корчаловой, И. Е. Осипчик. – Минск : Изд. центр БГУ, 2009. – 347 с.